

HARPUT VE ÇEVRESİNDE YER İSİMLERİNE COĞRAFI BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. Ayşe ÇAĞLIYAN*

Özet

Bir alandaki yer adları, coğrafi, tarihi ve genel karakterini tanıma ve tanıtmada büyük rol oynar. Türkiye toprakları, tarih boyunca çok değişik kültürlerin yerleşme ve geçit alanı olmuş, bu durum yer adları açısından son derece çeşitli ve zengin dil malzemesinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle birlikte yerleşme yerlerine Türkçe adların verilmesi bu çeşitliliği arttırmış, ayrıca yabancı adlarda büyük ölçüde yerileştirmeler olmuştur. Türkiye'deki il merkezi adlarının çeşitlenmesi üzerinde rol oynayan bir diğer etmen, Ülkenin doğal çevre özellikleri bakımından sahip olduğu çeşitliliktir. Günümüzde 26 il merkezinin doğal çevre ile ilgili adlar taşımakta olması, Türkiye arazisinin fiziki coğrafya özellikleri açısından sahip olduğu çeşitliliğin şehir adları ile birlikte yer (mekii) adları üzerindeki bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Araştırma alanında yer alan köy ve mevkilerin isimleri ve coğrafi menşei hakkında bilgi yoktur. Fakat arazi özellikleri ile mevkii adlarının toponomik ilişki yönünden karşılaştırılması sonucunda coğrafi mekân ile sınırlı da olsa örtüştüğü yerler vardır. Karaboran'ın dediği isimler "tarihi coğrafya ve yerleşme coğrafyası" araştırmalarında temel kaynaktır (Karaboran, 1984; 98). Yiğit'in "mekii adları Türkçenin araziye yakıştırarak ad koyma hususundaki zenginliğini göstermektedir" (Yiğit, 1994; 106) ifadesi sahada anlam bulmakta ve coğrafi ipuçları vermektedir. Harput ve çevresinin yer adları bir bütün olarak ele alındığında, Anadolu'nun Türkleşmesine paralel olarak isim değiştirdiği görülmektedir.

Bu çalışmada; Harput platosu ve çevresinde bulunan yerleşmeler, mevkiler, coğrafi yeryüzü şekilleri 1/ 25 000 ölçekli haritalar taranarak ve yörede yaşayan kişilerle görüşülerek bulunmaya ve anlamlandırılmaya çalışılacaktır.

GİRİŞ

Herhangi bir yerin adlandırılmasında ve bu adların benimsenmesinde o coğrafyada yaşayan fertlerin ve toplulukların kültürü önemli bir belirleyicidir. Bugün Türkiye genelindeki yer adlarına bakıldığında, insanların yasadıkları yerleşim mekânlarıyla ilgili yarattığı ve dilden dile aktardığı anlatılarla, inançlarla, söylemlerle yasadıkları mekânlara

* Fırat Üniv. İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Coğrafya Bölümü Öğretim Üyesi-
ELAZIĞ acaglayan@firat.edu.tr

kendilerinden bir şeyler katarak mekânları içselleştirdikleri söylenebilir. Aynı düşünce ve yaklaşımlar Harput yer adları özelinde de düşünülebilir.

Ad, canlı veya cansız, soyut veya somut nesneleri veya varlıkları diğerlerinden ayıran, bunları çeşitli yönleriyle tasvir eden belli bir dil dizgesi içerisinde meydana gelerek yayılan bir göstergedir. Halk bilimciler adı daha da Mitleştirip “insanın toplumsal ve bireysel kişiliğinin yanı sıra büyüsel ve gizemsel gücünü de belirten bir simge” olarak tanımlamışlardır.

İnsanlar her nerede ve hangi koşullar altında yaşıyor olursa olsun yaşadıkları yerlere, etkiledikleri ve etkilendikleri yerlere ad vermişlerdir. Bu nedenledir ki yer adları araştırmaya değer konular arasında yer almaktadır. Bir yer, bir kişi, bir nesne adlandırıldığı zaman varlığı görünür olur, etkisi artar. Adlandırılmadığı zaman da vardır ama etkisi siliktir. Bu yüzden diyebiliriz ki adlandırmak var etmektir. İnsanlar hem sahip olma ve egemenliğin işareti olarak hem de ihtiyaçtan kaynaklanan nedenlerle yaşadığı ve etkileşimde bulunduğu alanlara ad vermiştir.

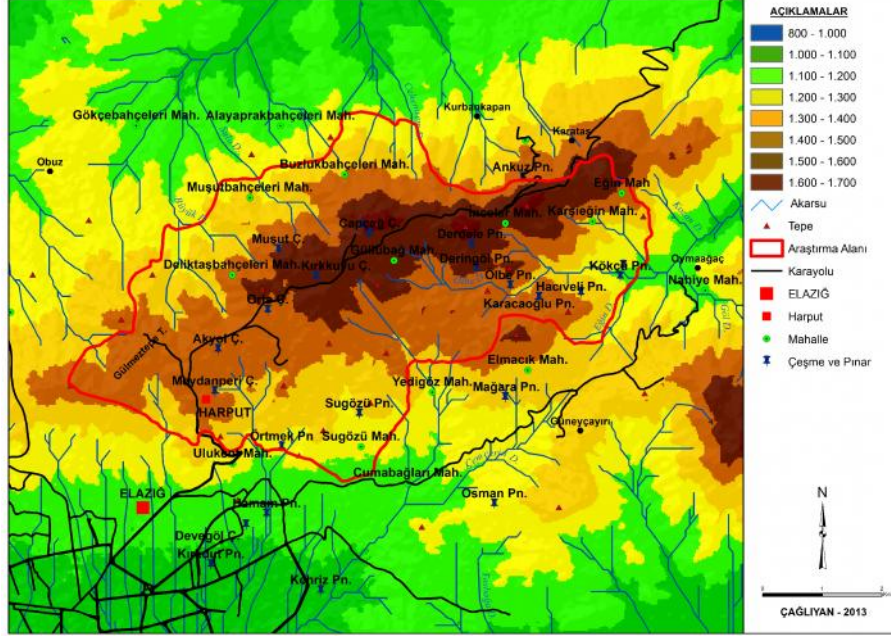
“İnsan yaşadığı yere benzer” sözü, coğrafyanın insan-mekân ilişkisini ortaya koyar ve toplumsal etkinliklerde ifadesini bulur. İnsanın yaşadığı yerden etkilenmesi ve yaşadığı yeri etkilemesi birçok açıdan incelenmeye değer konuları ortaya koyar. Ayrıca coğrafya, doğal ortamın insan üzerinde etkisi ve bu etki sonucunda yaşanan alan ve çevresindeki yerlere verilen adları ortaya çıkarır. Yapılacak araştırmada belirlenmiş alandaki yer adları coğrafya bakımından ele alınarak incelenecektir. Sonuçta bu çalışma coğrafya açısından olduğu gibi başka alanlar için de kaynak olabilecektir. O halde soruyu şu şekilde sorabiliriz: Coğrafya, yer adlandırmalarında nasıl etkili olur?

Çalışmanın Yeri ve Sınırları

Çalışma alanımız Doğu Anadolu Bölgesi’nin Yukarı Fırat Bölümü içerisinde yer almaktadır. Elazığ ovasının kuzeyinde bulunan Harput platosu üzerinde kurulmuş olan tarihi şehir, bugünkü Elazığ şehrinin bir mahallesi konumunda bulunan Harput Mahallesi ve yakın çevresinden oluşmaktadır (Harita 1).

Bu çalışma 1953-1959 yıllarında Harita Genel Komutanlığı’nca basılmış olan 1/25 000 ölçekli, K42 d-2, K42 b-4 K42 c-1 isimli topografya haritalarındaki yer adları olarak sınırlandırılmıştır. Bu haritaların yeni tarihli olanları ele alıp yer adlarını derlemek suretiyle alanda kullanılmış ve kullanılmakta olan bütün yer adlarını bir arada göstermeye çalışılmıştır. Bu

derlemeden sonra yer adlarının niteliklerini dikkate alarak ve coğrafi özelliklerini merkeze koyarak bir sınıflandırma yapılmıştır.

Uluova ve Harput çevresi Anadolu tarihindeki ilk yerleşim ve üretim merkezlerinden birisidir. Neolitikten itibaren bu alanın yerleşme ve üretim merkezi olması rastlantı değildir. Bunu sağlayan nedenlerin başında coğrafi şartlar gelmektedir. Su varlığı, iklim şartları, tarım toprağı ve güvenlik unsurları uygun olduğu için alanımız yerleşilmeye açılmıştır.

Yer, Yerleşme, Ad bilimi (Onomastik), Harput ve Çevresinde Yer ve Yerleşmelerin Dağılışı, Fiziki, Beşeri ve Ekonomik Coğrafya Bakımından Yer Adları çalışmamızın evrenini oluşturmuştur. Çalışma alanımız ile ilgili eski (Yer adlarının eski adlarının olduğu) haritalar başta olmak üzere taranarak bir sistem dâhilinde coğrafi unsurların daha belirleyici olduğu bir sınıflandırma yapılmaya çalışılmıştır. Arazi çalışması yapılarak hem doğal ortamda gözlemler yapmış, hem de orada yaşayanların bilgisine başvurulmuştur. Sonuç itibarıyla yer adlarının oluşumu ve gelişimindeki coğrafi karakteri ortaya çıkarıp yer adları konusuna yeni bir bakış açısı kazandırılacaktır.

1.2. Çalışmanın Amacı

Canlı bir organizma olarak da tanımlanan dilin oluşumunda, gelişim ve değişiminde coğrafyanın direk veya dolaylı etkilerini yine coğrafyanın konusu dâhiline giren yer-mekân özelinde sınırlandırılmış bir alanda tespit etmek ve bu değişimin mantığını ve nedenlerini sorgulamaktır. İnsanlar bir yere niçin ad veriyor? Bir yer verdikleri adı nasıl belirliyor? Bu iki soru adlandırmayı doğru kavramak, yer adlarının kaynağına inebilmek için önemlidir.

Dilin doğal oluşumu sırasında insanların etkilendikleri unsurların başında yaşadıkları coğrafi şartlar gelmektedir. Bu nedenle bu yer adlandırmalarında başta coğrafi etkenler olmak üzere yer adlandırmalarındaki kriterleri belirlemek ve coğrafyanın insan kültürüne etkisini bu şekilde tespit edip geçmiş ve bugünü karşılaştırarak bilimsel bir model oluşturmak, insanların mekândan etkilenmeleri ve doğayı etkilemeleri daha belirgin bir şekilde görülecektir. Bu da insanı ve doğal çevreyi daha iyi tanımayı ve coğrafyanın insan kültürüne katkılarını ortaya koymayı sağlayacaktır. Coğrafyanın hangi bakımdan ve nasıl yer adlandırmalarında etkili olduğu sorusu cevaplanması başta gelen sorudur. Yer adlarının oluşumunda coğrafik unsurlar ne kadar etkilidir?

Coğrafi şartlar dışında da birçok etken yer adlandırmalarında etkilidir. Bunu toplumsal yaşamın beraberinde getirdiği ortak yaratıma bağlayabiliriz. *“Herhangi bir nesneye verilen ismin anlamı, kökeni, yapısal özellikleri vs. dilbilimin inceleme konusudur. Ancak konu yer adları olunca dilbilimin yanı sıra etnoloji, sosyoloji, tarih ve coğrafya da bunlarla ilgilenmeye başlar. Çünkü yer adları bir toplumun sosyal ve kültürel yapısı ile bulundukları, kullanıldıkları mekânın tarihî geçmişi ve coğrafya özellikleri hakkında da önemli ipuçları taşırlar. Yer adları insanlığın ve uygarlığın izlerini yansıtır”* (Tunçel, 2000; 24). Yani yer adı araştırmaları disiplinler arası bir çalışmayı gerektirmektedir. Fakat biz, coğrafyacı olarak yer adlarını coğrafi şartların belirleyici olduğu bölümleri ile daha yoğun olarak ilgileneceğiz.

Alanımız Neolitikten itibaren çeşitli kavimlerin ve milletlerin dolayısıyla medeniyetlerin hâkimiyetinde kalmıştır. Yer adları da bu medeniyetlerden, burada konuşulan dillerden etkilenmiştir. Bu topraklara sahip olmuş her devlet veya otorite eski adları devam ettirdiği gibi yeni adlar vererek eskilerini değiştirmiştir. Bazen de yönetimler, yer adlarını doğal gelişimlerini dikkate almadan ve yapay bir şekilde yer adlarını köklü bir şekilde değiştirmişlerdir. Yapılan değişiklikler uzun süre yaşayanlar

tarafından kabul görmemiş ve sonuçta isim farklılığı, ikiliği meydana getirmiştir. Bugün özellikle yakın tarihte Türkçe olmayan yer adlarında yapılan değişiklikler bilimsel zeminden yoksun ve tamamıyla yönetimlerin tasarrufu altında yapılmıştır.

İnsanlar yaşadıkları mekânları adlandırırken bazı özelliklerden etkilendikleri dikkati çeker. Bu etkilene doğa çevrenin bir niteliğinden olabileceği gibi sosyal bir sebepten de kaynaklanabilir. Bunun yanı sıra insanlar bulundukları, yaşadıkları mekândaki yer adlarını zaman içerisinde değişikliklere de uğratmışlardır. Bu değiştirme doğa ve kendiliğinden bir süreç şeklinde olduğu için genellikle eskiye ait bir takım izleri de bünyesinde barındırır. Bu özelliği sayesinde de bulunduğu mekânın tarih ve coğrafyası ile ilgili önemli ipuçları durumundadırlar. Her yer adının bir anlamı bulunmaktadır. Bu bir bakıma gizli olan nitelikler ve özellikler, etimoloji çalışmaları ile yeniden belirlenebilmektedir (Tunçel, 2000; 26).

Bugün dünyada Ad bilimi (Toponimi) başlı başına bir bilim olarak gelişmekte olsa da Türkiye’de ad araştırmaları tarih, dil, arkeoloji, halkbilimi, coğrafya, sosyoloji gibi çeşitli sosyal disiplinlerin içinde yürütülmektedir. Adlandırma kapsamı içinde yer adları geniş ve önemli bir yer tutmaktadır. Yer adı sadece yerleşmeleri yani mahalle, köy, kasaba ve Şehirleri kapsamamakta. Yer adları dağ, ova, düz, ziyaret, tepe, bel, geçit, boğaz, sırt, yamaç, vadi, düzlük, etek, seki, höyük, ırmak, dere, çay, pınar, kaynak, göl, köprü, mevki vb. alanları da içine almaktadır. Yer adları kavramı bütün yer adlarını kapsıyor olsa da genel olarak yer adı ve yerleşme adları olarak iki ana grupta sınıflandırılabilir. İnsanlar topluluk şeklinde yerleşik yaşama geçtiğinden beri ister geçici ister devamlı yerleşme tipi olsun yaşadıkları yere ad verme eğiliminde olmuştur. Bu, yaşam alanının belirginliğini ve ayırcılığını sağlamıştır. Yani yerleşme alanı etkileşimde bulunduğu diğer alanları da belirlemiş ve bu şekilde diğer yer adları ortaya çıkmıştır. Böylelikle yaşamını idame etmek için tarım yapmışsa tarım ile ilgili yer adları ortaya çıkmış, hayvancılık yapmışsa hayvancılıkla ilgili yer adları, başka bir ekonomik faaliyette bulunmuşsa onunla ilgili yer adları ortaya çıkmıştır. Yine fiziki çevrede en çok dikkat çeken, ayırıcı özelliği olan jeomorfolojik yapılardan etkilenecek yer adı vermiştir. Üzerinde yaşadığı toprağın rengi kırmızıysa bu toprağın rengiyle ilişkili yer adları, çukur alanlarda, yüksek alanlarda, tepe ya da eğimli yamaçlarda yaşıyorsa bu şekillerle ilgili yer adları ortaya çıkmış. Akarsuların bol olduğu bir alan ise akarsularla ilgili adlar ortaya çıkmış, doğal hayatta yaşayan hayvanların türü ve özelliklerinden etkilenecek hayvanlarla ilgili yer adları ortaya çıkmış,

çevredeki iklim özellikleri, bitki örtüsünün zenginliği-fakirliği ve diğer özelliklerinden etkilenerek yer adları ortaya çıkmış (Altunışık, 2009; 6-7).

Harput ve Yakın Çevresinde Yer Adlarını Etkileyen Fiziki Coğrafya Faktörleri

Yer adlarının kaynağını aldığı ve etkilendiği coğrafi etkenler düşünüldüğünde başta Fiziki Coğrafyanın unsurları gelmektedir. Harput'taki yer adları genel olarak Fiziki Coğrafya konusu içinde yer alan yer adları bütünü içinde değerlendirilir. Bu da bize fiziki unsurların yer adı belirlemede belirleyici olduğunun göstermektedir. Fiziki çevre koşullarının benzer özellikler göstermesi farklı kültürlerin benzer yer adları kullanmalarını sağlamıştır..

Bunun yanı sıra bazı yerlerde Fiziki Coğrafyanın belli unsurları baskın iken diğer bir yerde başka unsurlar baskın olabilmektedir. Sözgelimi farklı iki yerdeki farklı jeomorfolojik yapı oralaradaki toprak çeşidi, rengi ve morfolojik bakımdan birbirinden farklı olmalarına da sebep olur.

Fiziki coğrafya koşullarının yer adları etkileri üzerine düşünüldüğünde işte bu benzerlik ve farklılıkların önemli olduğu görülecektir. Farklı yerlerde aynı yer adlarıyla sık karşılaşılmasının başlıca sebebi de budur.

Fiziki coğrafya unsurları yer adlarını belirlemede;

1-Jeomorfoloji	2-Hidrografya	3-Jeoloji-litoloji
4-Bitki	5-Fauna	6-Klimatoloji 7-Toprak

Jeomorfolojiden Etkilenen Yer Adları

Yeryüzü şekilleri birçok açıdan diğer coğrafi unsurları etkilemiştir. Yer şekilleri bir alanın ulaşımı, iklimi, tarım, hayvancılık ve diğer ekonomik faaliyetleri, yerleşme ve nüfusun dağılışını, doğal sınırları, doğa turizmini ve daha birçok unsuru etkilemiştir. Bu unsurların yanı sıra insan hayatını kolaylaştırmak için yer belirtmede de fiziki coğrafya unsurları kullanılmaktadır

Yer şekillerinden etkilenen yer adlarını bir şekle benzeyen veya biçimlerinden dolayı jeomorfolojiden etkilenen yer adları diye küçük bir gruptandırma yapmak mümkün. Bu şekillerin duruş ve uzanımları dikkati çektiği ve belirginleştirici özelliği olduğu için yaygın bir şekilde yer adlarında ana temayı oluşturmuştur. Kayabaşı mahallesi, Kurey tepesi, Kayabaşı meydanı, Dağkapısı, Kökçütaş tepe, Silsile tepe gibi (Foto 1).

Foto 1: Kalenin batısında yer alan, lokanta ve kafeterya olarak hizmet veren Hünkar konağının kurulduğu Kayabaşı tepesi ve mahallesi.

Hidrografyadan Etkilenen Yer Adları

Harput ve çevresi Neolitik dönemden beri yerleşik yaşamın ve üretimin olmasının en önemli etkenlerinden biri su kaynaklarıdır. Su kaynakları insan yaşamında çok önemli olduğundan insanlar çevrelerindeki ve etkileşimde bulundukları bütün su kaynaklarına ad vermiştir. Hidrografik yer adları fiziki çevre etkileri bakımından morfolojik yer adlarından sonra gelmektedir. Karasal iklim özellikleri gösteren litolojik yapıya bağlı olarak da su kaynakları açısından fakir bir sahaya karşılık gelmektedir. Bundan dolayı da su kaynakları açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bundan dolayı en küçük bir su kaynağı da önemsenmiş ve buna ad verilmiştir. Bunun yanı sıra eski dönemlerden kalma kuyu açma ve yağmur suyundan faydalanma faaliyetleri de bu yönlü adların çok olmasında etkilidir. Morfolojik unsurların Su kaynakları özellikle akarsular adlarını bazen çevredeki yerleşim merkezlerinden ve yürütülen ekonomik faaliyetlerden almışlardır. Bazen de çevredeki yerleşim yerleri adlarını akarsulardan almıştır. Bu karşılıklı etkileşim birçok yer adının kaynağına inildiğinde görülmektedir. Önemli akarsular benzer şekilde toplumsal hayatta da etkili olmaktadır. Akarsu adları kişi adı, işyeri adı ve benzer durumlarda yoğun bir şekilde kullanılmaktadırlar. Bu adlardaki ortak olan “pahar” kelimesi su, pınar anlamına gelmektedir. Kaynak, dere, pınar, çeşme ve kuyu adları önemli bir ölçüde kişi adlarıyla birlikte adlandırılmıştır. Yani daha özel varlıklar gibi adlandırılmış ve kişi adlarıyla birlikte iki sözcükten oluşmuştur. Çalışma alanımızda büyükçe ve devamlı göl bulunmadığı halde göl ve göl adı içeren

birçok yer adı bulunmaktadır. Örneğin büyük bir doğal oluşumlu göl bulunmadığı halde “Göllü Bağ” mahallesi su kıtlığından dolayı kaynak ve yağmur sularını göletlerde biriktirdikleri için bu isimle anılmıştır. Yine Harput’ta kişi adlarıyla özdeşleşen bir çok çeşme yer almaktadır. Zeynep çeşmesi, Yarıçavuş çeşmesi, Sarahatun çeşmesi gibi... bunun yanında jeolojik özelliklerinden dolayı acı pınar, Ham pahar (kuyumcular çarşısının başında), Çapçahlı pahar, Meydan çeşmesi, Kasarcılar çeşmesi, Beypınarı çeşmesi, Kılılı dere, Dabaz pınarı, Tandıra gölü (Göllübağ’daki en büyük ve derin göl), Kırkkuyu mevki, Çahpur çeşmesi, Hilal deresi, Derdele pınarı, Deringöl pınarı (Foto 2-3).

Foto 2: Harput çevresinde özellikle çevre yollar kenarında halkın ihtiyacını görmek amacı ile yapılan çeşmelerden Yarıçavuş Çeşmesi ve Çapçahlı Pahar (pınar).

Foto 3: Harput’un su ihtiyacını karşılayan kırk farklı çıkışı bulunduğu için Kırk Kuyular olarak isimlendirilen mevki (Buzluk Yolu).

Kayaçlardan Etkilenen Yer Adları

Fiziki Coğrafya unsurlarından kayaçların etkilediği yer adları çoğunlukla tepe, sırt, mağara ve yerleşim alanlarıdır. Alanımızda kayaçlardan etkilenen yer adları genellikle renk özellikleriyle adlandırılmışlardır Kayaçlar şekilleri, büyüklükleri ve duruşları itibarıyla birçok yer adını etkilemiştir. Örneğin “Çatalkaya” hem yerleşim alanı hem de mevki adı olarak geçer. Adını burada yer alan kalkerli yapının lapyalar oluşturmaları ve karstik şekillerden almaktadır. Kınacı taşı (Gidik) tepesi, Sarıkaya tepesi, Akçakıl tepe (Foto 4).

Bitkilerden Etkilenen Yer Adları

Bitki türleri bulundukları alanları diğer alanlardan farklılaştırdığı ve o alanın temel özelliklerini belirginleştirdiği için yer adı olarak seçilmişlerdir Alanımızda iklimin elverişli olmasından dolayı her yerde dut ağacı yetişmektedir. Geleneksel olarak da hemen her evin bahçesinde dut ağacı yetiştirilmektedir. Harput'ta tarihi dönemlerden beri önemli bir bağcılık ve meyvecilik alanıdır. Birçok yerleşme bağ ismi ile anılmaktadır. Göllübağ, Muşut bağları (mürşit), Alayaprak mahallesi.

Fauna Varlığından Etkilenen Yer Adları

Doğada bulunan yabani hayvanlar ekonomik coğrafyaya konu olan hayvancılık türlerinden farklı değerlendirilmiştir. Fiziki Coğrafya içinde değerlendirdiğimiz hayvan varlığı yer adlandırmalarında doğal çevrede yaşam alanı bulan hayvan varlığı belli bir etkiye sahiptir. Hayvan varlığından etkilenen yer adları düşünüldüğünde daha çok tepe, sırt ve dere adları görülmektedir. Burada da yabani hayvan türleri yer adı olarak başta gelmektedir Doğal çevre ile insan etkileşimi sonucunda ortaya çıkan ve doğal hayattaki hayvan varlığından etkilenen yer adları içinde sık rastlanan, kuş, tilki, kartal, keklik, tavşan v.s türlerinin isimleridir. Örneğin tilkilik tepe, kartal kayası, keklik avlamaya yönelik meteris gibi yer adları hayvan varlığı gruplarından alınmıştır. Dağ kapı girişinde olan “İt yokuşu” çok dik bir eğime sahip olduğu için bu isimle anılmıştır (Foto 5).

Klimatolojiden Etkilenen Yer Adları

İklim koşulları bir alanda diğer coğrafik unsurlar üzerinde önemli etkiler oluşturmaktadır. Birçok ekonomik faaliyetten etkilenen yer adlarının oluşmasında iklimik koşullar etkili olmuştur. Örneğin rüzgarın kuvvetli esmesi anlamında “Yel boğazı”, ekstrem iklim koşullarına bağlı olarak,

kuzeyden Munzur dağlarından gelen hava kütlelerine açık bir alanda yer alan Gülmez tepesinde aşırı dolu ve yağmurlar tarımsal üretime zarar vermektedir. Dolayısıyla bu çevrenin çiftçileri iklim koşullarına bağlı olarak hep zarar gördükleri için “gülmez” olarak adlandırılmasına neden olmuştur (Foto 5).

Foto 4: Kalkerlerden oluşan litolojiye bağlı olarak oluşan karstik şekillerden lapyalara yerel halkın özel olarak verdiği “Çatalkaya mevki”

Toprak Yapısından Etkilenen Yer Adları

Toprak yapısından etkilenen yer adları incelediğinde bunların kayac yapısından mı toprak varlığından mı etkilendiğini tespit etmek biraz güçtür. Toprağın rengine bağlı olarak yer isimleri verilmiştir. Sarıkaya tepe kayaçların renginden dolayı bu isimle anılmıştır. Harput’un kuzeyinde yer alan Ağyol ve bu yol üzerindeki Ağyol çeşmesi, litolojiye bağlı olarak toprak renginin beyaz olmasına bağlı olarak “ak” anlamına gelen “Ağ” ile ifade edilmiştir.

Beşeri Coğrafya Bakımından Harput Ve Çevresinin Yer Adları

Coğrafi ortam içerisinde insan ile doğal ortam arasındaki karşılıklı etkileşimden kaynaklanan insani faaliyetleri ve bunların karışımından ortaya çıkan durumları ortaya koyan Coğrafya dalı olan Beşeri Coğrafya daha çok sosyal konuları kapsamaktadır. Bundan dolayı da yer adlandırmalarında fiziki çevre faktörlerinin etkilerinin yanı sıra beşeri faktörler de önemli ölçüde etkili olmuştur. Yer adlandırmalarında beşeri faktörleri ele aldığımızda insanları toplu şekilde yaşaması ve doğal çevreyle etkileşimleri sonucunda belirgin bir şekilde etkilerinin ortaya çıktığı görülmektedir.

Meydana gelen bu etkileşim iki şekilde olup birincisi sosyal çevreyle olan daha çok sosyal konular içinde yer alan ve çeşitli bilim dallarını ilgilendiren konulardır.

Foto 5: Harput'un Batısındaki Dağkapı girişinde eğim ve yükselti fazla olduğu için yaşayan halk bu yoldan çıkarken çok etkilenmiş ve hayvan varlığı ile iklimatik faktörlere bağlı olarak isimler vermişlerdir.

Bu konular dini, dilsel, kişi adları, aile adları ve diğer konular şeklinde sınıflandırılabilir ve birinci derecede coğrafya kapsamında yer almamaktadır. ikincisi doğal çevreyle etkileşim sonucunda oluşan yer adlarıdır. Bunların daha çok coğrafi bir esas içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Beşeri Coğrafyanın bu konularına baktığımızda başta Yerleşme Coğrafyası ve Nüfus coğrafyası dâhilinde incelenebilecek konulardır. Yine Ekonomik Coğrafya konularını da beşeri faktörler içinde değerlendirebilmek mümkün olsa da daha ayrıntılı incelemek için ayrı bir başlık altında sınıflandırılmıştır.

Beşeri coğrafyadan etkilenen yer adları;

1-Yerleşme şekillerinden etkilenen	2-Kişi adlarından	3-Dini yapı
4-Etnik yapı	5-Sağlık ile ilgilidirler.	

Yerleşme Şekillerinden Etkilenen Yer Adları

Yerleşme faaliyeti, insanların yeryüzünde kendilerine en uygun yaşam alanlarını ve buralara yerleşmelerini ifade etmektedir. İnsanlar yeryüzünde kendilerine yaşam alanı olarak seçtikleri alanları rast gele seçmemişlerdir.

İnsan yaşamı için elverişli doğal koşullara sahip alanlar, yerleşim yeri olarak seçilmiştir. İklim koşullarının insan yaşamını güçleştirmedeği, yerüstü ve yeraltı zenginliklerine sahip alanlar, ulaşım engel oluşturmeyen jeomorfolojik üniteler, verimli topraklarla örtülü ovalar, depresyon alanları ve platolar yerleşim faaliyetlerinin yoğun olduğu alanlardır. Yerleşim faaliyetleri çalışma alanımızda da morfolojik olarak plato alanında ve su kaynaklarına yakın alanlarda yoğunlaşmaktadır. Bu yerleşmelerin bir kısmı da toponomik olarak bu faktörlerden etkilenmişlerdir

Yerleşme ile ilgili yer adlarına baktığımızda iki unsurun belirleyici olduğunu görmekteyiz. Birincisi yerleşme varlığından etkilenen yer adları, diğeri ise yine Yerleşme Coğrafyasının konusu olan yapı, meskenlerle ilgili yer adlarıdır. Yerleşmeyle ilgili yer adlarına bakıldığında tarım faaliyetlerinin belirleyici olduğu görülmektedir. Bu sebepten dolayı tarım alanlarına yakın küçük yerleşmelerin kurulduğu ve bunların daha çok mezra olarak tanımlandığı bilinmektedir. Küme evler yerleşmenin Harput'tan uzak ama toplu dokulu olduğunu ifade eder. Meydan mahallesi Harput'un çarşıları ve hanın bulunduğu alana karşılık geldiği için, yine kale mahallesi kale'de yer alan bir mahalle yerleşme dokusu, yerleşmenin bazı fonksiyon alanlarına yönelik isimlendirilmiştir.

Kişi Adlarından Etkilenen Yer Adları

Beşeri Coğrafya içinde değerlendirdiğimiz ve yer adlarına bariz etkileri olduğunu görülen kişi adları. Bu oran Beşeri Coğrafya kısmında topladığımız diğer yer adlarından oldukça fazladır. Kişi adları özellikle kişilerin sahip oldukları alanlara; tepe, sırt, pınar, mağara, bağ alanı, tarla, bahçe ve benzeri alanlara ad olarak kullanılmışlardır. Yerleşmeler için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Ağa mahallesi, Hacımurat yokuşu, Anguzu baba, Ahmet bey mahallesi, Hasan hoca hamamı, Kara sofı mahallesi, Maşlı oğlu hanı, Beypınarı mahallesi v.s (Harita 2).

3.3. Din Varlığından Etkilenen Yer Adları

Yer adı olarak dinsel adlar kullanma pek çok toplumda sık görülmektedir. Bu durum kırsal alanlarda daha sık görülmektedir. Beşeri Coğrafyanın etkilediği yer adları içerisinde din varlığından etkilenen yer adları önemli yer tutmaktadır. Alanımızın dini inanç bakımından çeşitlilik göstermesi ve insanların dini bağlılıklarının kuvvetli olması yer adlandırmalarında önemli etkileri görülmektedir. Çalışma alanımızda bugün dini inanç çoğunlukla Müslümanlık olsa da daha önceki dönemlerde geniş bir Hristiyan nüfus da yaşamıştır. Bundan dolayı Hristiyanlık inancının

KAYNAK: Yılmaz ÖNERCAN Arşivi

3.4. Etnik Yapıdan Etkilenen Yer Adları

Etnik yapının dağılışından etkilenen yer adları diğ er beş eri faktörlere göre daha az yer adı olarak kullanılmışlardır ama Harput şehrinin mahallelerinde bu isimler kullanılmışlardır. Örneğ in Ş ehroz (Protlar), Sinabut, Süryani, Gürcü bey mahalleleri buna örnek verilebilir. Etnik çeş itliliğ i bakımından zengin olsa da etnik yapıdan etkilenen yer adları pek sık görülmemektedir. Ermeni etnik grupların varlığ ından etkilenen yer adlarıdır. Harput ve çevresinde sıkça karşı laş ılmaktadır. Süryani Mahallesi, Alman koleji, Gâvur taş ı, Amerikan koleji, Alman bağ ları, Protlar mezarlığ ı.

3.5. Sağlıkta Etkilenen Yer Adları

Geçmiş dönemlerde sağlık tesislerinin ve hekimlerin yetersiz oluşu insanları doğal çevrede yer alan ve çeşitli hastalıklara iyi geldiği düşünülen kaynaklara yöneltmiştir. Yer adları da o hastalıkların adları ile anılmıştır. Örneğin deri döküntülerine iyi geldiği düşünülen Dabaz paharı (Kalenin batısındaki vadi içinde ve kale kapısına yakın bir yerde), çocuklarda görülen kulak hastalıklarına şifa olarak inanılan Gugulu Baba (Hüseyinik-Ulukent'ten Harput'a çıkılan yerde) gibi yer adları insan sağlığı açısından önemli olduğu için isimlendirilen yerlerdir.

Foto 6: Kalenin batısındaki vadi içerisinde bulunan deri hastalıklarına iyi geldiğine inanılan “Dabaz paharı”.

Ekonomik Coğrafya Bakımından Harput Ve Çevresinin Yer Adları

İnsan-doğal ortam etkileşimi çerçevesinde yer üstü ve yer altındaki zenginliklerden yararlanmak ve kazanç sağlamak amacıyla geliştirilen beşeri faaliyetler olarak tanımlanan ekonomik faaliyetler bir alandaki yer adlarını önemli ölçüde etkiler. Bir alandaki önemli ekonomik faaliyet türü o alandaki yer adlarının da bundan etkilenmesine neden olur. Harput'taki ekonomik faaliyetler düşünüldüğünde çok eski bir yerleşme olması, az gelişmiş olması, ikliminin karasal olmasından dolayı daha çok tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu yüzden de ekonomik faaliyetlerin etkilediği yer adları daha çok bu iki faaliyetin etkisinde gelişmiştir. Yer adlarının etkilenmiş olduğu diğer faaliyet türleri ise sanayi ki bu daha çok ilkel sanayi ve evsel sanayisidir. Ulaşım, hizmetler, avcılık, hammadde çıkarımı, bağmancılık, dabakçılık, ticarettir.

Ekonomik coğrafyadan etkilenen yer adları

1-Tarım 2-Hayvancılık 3-Hizmet 4-Ulaşım 5-Ticaret 6-Sanayi

Tarımdan Etkilenen Yer Adları

Tarım eski çağlardan beri avcılık ve toplayıcılıktan sonra insanların en büyük ekonomik ve geçinme uğraşı olmuştur. Bir yerin tarıma uygun olması yerleşme için başlıca koşul olagelmıştır. Tarımın Yakındoğu’da, Çin’den ve Yeni Dünya’dan çok önce başlamış olduğu bilinmekle birlikte, kesin olarak ilkin nerede ve ne zaman başladığı bilinmemektedir. Karasal olan iklim özelliklerinin tarım için olumsuzluklarını buradaki su kaynaklarıyla gidermek olmuştur. Harput’un geçmiş dönemlerden beri en önemli uğraşı sebzecilik ve meyveciliktir. Bu faaliyet burada yaşayanların temel geçim kaynağıdır. Öyle ki Harput’ta yaşayanlar bahar ve yaz aylarının tamamen bahçelerinde geçirirlermiş. Zaten bu gün Elazığ şehrinin kurulduğu ova o dönemlerde Harput’ta yaşayanların bağ-bahçelik ve mezrasına karşılık gelmekteydi. Harput ve çevresinde birçok alan bahçe ismi ile anılır; örneğin Kızıl bahçesi, Pancarlık bahçeleri, Buzluk bağları, Muşut bağları v.s.

Hayvancılıktan Etkilenen Yer Adları

Harput ve çevresinde yer alan ekonomik faaliyetler içinde tarımdan sonra hayvancılık gelmektedir. Hayvancılıktan etkilenen yer adlarının dağılışı incelendiğinde hayvancılık faaliyetlerinin yoğun olduğu alanlarla daha yüksek ve dağlık alanlarla bir paralellik olduğu görülmektedir. Örneğin hayvancılık faaliyetlerine bağlı olarak Mezbahane deresi gibi...

Hizmetlerden Etkilenen Yer Adları

Harput ve çevresinde hizmetlerden etkilenen yer adlarını geçmişte önemli ticaret yollarına karşılık geldiği için daha çok hanlar hizmet sektörüne karşılık gelmektedir. Zincirli han, Yağcı han, Demirli han gibi...

Ulaşımdan Etkilenen Yer Adları

Ulaşımdan kaynaklı yer adları genellikle yol ve köprü adı içermektedir. Bu yüzden akarsulara yakın yerlerde bulunmaktadır. Daha önceki dönemlerde akarsular ulaşım için önemlidir. Şehir yolu, Deliktaş yolu, Ağyol, Telsiz tepe, İt yokuşu, Hacı Murat yokuşu (Sarahatun Camisinden kaleye doğru inen yol) v.s.

Ticaretten Etkilenen Yer adları

Harput ve çevresinde ticaret varlığından etkilenen yer adları Kervan hariç hepsi “Han ve çeşitli meslek gruplarına ait çarşılar” gibi yer ve yerleşme adları içeren alanlardır. Bu adların bu denli çok olmasının temelinde toplumun ekonomik hayatıyla ilgisini kurmak gerekir. Daha çok geçmişten işlevselliği görülen ve bir ekonomik faaliyet olan ticaretin yapıldığı merkezler ve bu merkezler arasında yol güzergâhlarında konaklama ve yerleşme ihtiyaçlarından doğan yapı ve yerleşme adıdır. Bu yer adları yapı itibariyle Yerleşme Coğrafyası içinde değerlendirmek olası olsa da fonksiyonlarından hareketle Ekonomik Coğrafyanın ticaret faaliyeti içinde değerlendirmek daha doğru olacaktır. Benzer şekilde Kervan adı da eski ticaret tarzından etkilenmiş bir yer adıdır. Mezbahane, Dabakhane, Demirli Han, Yağcı Han, Maşloğlu Hanı, İpli Han, Aşağı Han, Hıyarcılar, Aktarlar, Yemeniciler, Kaserciler, Şeytan Çarşısı, Darakçılar, Berberler, Kasaplar, Kuyumcular v.s.

Foto 7: Harput'un en bilinen ticaret merkezlerinden birisi olan “Şeytan çarşısı” (Bugün Ensar Lokantasının arka tarafında bulunmaktadır).

Sanayiden Etkilenen Yer Adları

Sanayiden etkilenen yer adları daha çok ilkel ve evsel sanayiden etkilenmişlerdir. Yer adlandırmaları daha eskiye dayandıkları için o dönemler için günümüz anlamında atölye sanayisinden daha büyük sanayi

faaliyetlerinin olduğunu düşünmek mümkün değil. Eski dönemlerde sanayi faaliyetleri yaygın bir ekonomik faaliyet olmadığı için yer adlarını da fazlaca etkilememiştir. İpek Fabrikası (Bugün Çocuk Yuvasının olduğu yer), Boyahane, Dabakhane, Salahane (Sallahane) v.s. (Foto 8).

Foto 8: Harput Kalesini kuzeyinde yer alan ev sanayisi olarak isimlendirilen derilerin işlendiği “Dabakhane”, Gayrimüslimlerin yaşadığı “Gürcübey Mahallesi” ve “İğdeli Kilise” nin bulunduğu mevki.

TARİHİ COĞRAFYA BAKIMINDAN HARPUT YER ADLARI

Tarihi Coğrafya iki şekilde yer adlandırmalarında etkili olmuştur. Tarihi yer adlarının tekrar kullanılıp yeni yer adlarına verilmesi şeklinde ve tarihi yerlerin tarihi misyonlarından kaynaklı yer adı olarak hala kullanılması. Burada tarihi yerler içinde harabeler önemli yer tutmaktadır. Harabeleri de iki şekilde ele almak gerekir. Bir tarihi geçmişe sahip olan harabeler ve kısa süreli kullanılıp da boşaltılan harabeler diye ayırmak mümkün. Birinci sıradaki harabeler eski yerleşmeler, köprüler, önemli mimari yapılar başta gelmektedir. İkinci sıradakiler ise daha çok ekonomik amaçla kullanılmış geçici yerleşmelerdir. Bu yerlerin dağılışı özelliklerinin bilinmesi yeni ve eski yerleşim yerlerinin değişim nedenleri ve sonuçları hakkında yoruma ulaşılabilir.

Harput şehrini başlı başına bir tarih müzesi olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Çünkü Urartulardan günümüze kadar Doğu Anadolu’da yaşayan birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Dolayısıyla tarihi coğrafya açısından da önemli bir yerleşme olan Harput ve çevresi harabe

şeklinde de olsa hala ayakta kalan mimari yapılar ve kaynaklar bize yol gösterici olmaktadır.

Harput, yer aldığı coğrafyadaki en önemli geçit noktası üzerinde kurulmuştur. Verimli ovalara hakim ve önemli yolları denetimi altında bulunduran kalesi, Diğer bir deyişle “Süt Kalesi” denizden 1425 m. Kadar yükseklikteki platonun doğu kenarında ve daha alçak (1392 m) kireçtaşı kayalık üzerinde yükselir. Doğudan Tabakhane deresi, batıdan da Sal deresinin açtığı vadilerle ayrılan kayalık, kuzeyden ve güneyden dik yamaçlı uçurumlarla çevrilidir. Bu haliyle doğa tarafından tahkim edilmiş, savunmaya son derece elverişli bir yapıya sahiptir (Sevin vd.,2011; 11).

Bir Urartu kalesi olan Harput’un eski isimlerine baktığımızda en çok kullanılan Harpert, Taş Kale anlamında kullanılmaktadır (Daha fazla bilgi için bkz. Sevin vd. 2011).

SONUÇ

Yer isimlerinin tespiti ve tahlili yerleşme coğrafyasından kentleşmeye, yaşatılmak istenen kültür değerlerinden bölgenin sosyal ve etnik yapısına kadar pek çok konuya ışık tuttuğundan Türk kültürü ve tarihi açısından da büyük bir önem taşımaktadır (Yılmazçelik, 1989;348).

Coğrafi esaslara göre yaptığımız sınıflandırma içinde Fiziki, Beşeri, Ekonomik ve Tarihi Coğrafya başlıkları altında yer adlarını inceledik. Bu başlıklar içerisinde etkisinin en yoğun olduğu, yer adlandırmasında belirleyici rolünün olduğu başlık Fiziki Coğrafyanın etkileri olmuştur. Gerek yerleşme adları, gerek diğer yer adlarında olsun ilin hangi alanında olursa olsun Fiziki Coğrafyanın unsurları yer adlarının meydana gelmesinde en etkili faktör olmuştur. Bunun da başlıca sebebi, daha önce de savunduğumuz gibi insan ve doğal ortam etkileşiminin öneminden gelmektedir.

Çalışma alanımızın genelinde fiziki koşulların belirlediği yer adları jeomorfolojik unsurlara göre dağılışı dikkatimizi çekmiştir. Doğu-batı doğrultulu olan alnımızın plato alanı olması ve plato yüzeyinde engebeli ve dağlık alanların oluşması Fiziki Coğrafya unsurlarının etkilediği yer adlandırmalarında farklılıkların oluşmasına neden olmuştur. Yeryüzü şekillerinin bu şekilde uzanması aynı zamanda ekonomik ve sosyal hayat üzerinde de etkili olup bu yönlü yer adlandırmalarını da etkilemiştir.

Fiziki Coğrafyadan sonra anlamına ulaşabildiğimiz yer adları içinde Beşeri Coğrafyanın etkileri oldukça görülmüştür. Yine çalışma alanımızda

sosyal hayatta din olgusunun ağırlığından kaynaklanan ve din varlığından etkilenecek verilmiş yer adları da önemli bir yer tutmaktadır.

Ekonomik Coğrafyanın etkilediği yer adları daha çok alanımızda yaygın ekonomik faaliyet olan tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden etkilenmiştir. Bunların haricinde tarihi yer adları da oldukça bulunmaktadır.

Yer adlarının yeterince araştırılıp incelenmesiyle başta bilimsel, sosyal ve kültürel birçok bakımdan aydınlatıcı olacaktır. Çünkü yer adları bir ulusun belleği olan dil, tarih gibi alanlar için somut, değişken simgeleridir. Coğrafi bakış açısıyla yapılan çalışmaların artması tarih, arkeoloji, etnoloji, dilbilim gibi araştırma yöntemi geliştirerek bu alanda yapılacak araştırmalara bilimsel bir soluk getirecektir.

İnsanların başta coğrafi özelliklerden etkilenecek verdikleri yer adları aynı zamanda kültürel unsurlarla da karşılıklı bir etkileşim içinde olmuştur. Böylece coğrafi, kültürel, sosyal, tarihi birçok konu için zengin veri kaynağı olarak bize ulaşmışlardır.

Coğrafi çevrenin ortaya koyduğu şartlar çerçevesinde Harput'ta yerleşmelerin su kenarlarında kurulduklarını, suya bağımlılık sebebiyle yerleşmelerin su imkânı olan yerlerde kurulmak zorunda kaldığını ve bu bölgenin güvenli bir bölge olması sebebiyle yoğun olarak milletlerin iskânına uğradığını görmekteyiz.

Harput'ta jeomorfoloji ve hidrografiye yer adlarının belirlenmesinde ve **Harput Kültürünün (Edebiyat, Musiki, Yemek, Efsaneler...)** oluşmasında en etkili unsur fiziki coğrafyadır.

KAYNAKÇA

- Altunışık, İ., 2009, Coğrafi Bakımdan Batman İli Yer Adları (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karaboran, H.H., 1994, “Türkiye’de Mevkii Adları Üzerine Bir Araştırma”, Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, s: 97-148, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- Sevin, V.-Arslan Sevin, N.-Kalsen H., 2011, Harput - Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı, Ege Yayınları, İzmir.
- Tunçel, H., 2000, “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler”, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, C: 10, S: 2, s: 23-34, Elazığ.
- Yiğit A., 1994, Sivrice-Maden Yöresinin Mevzii Coğrafyası (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Yılmazçelik, İ., 1989, “19. Yüzyılda Harput ve civarı Yer İsimleri Üzerine Bir Deneme”, Fırat Havzası II. Folklor ve Etnoğrafya Sempozyumu, Fırat Üniversitesi-1987, s: 323-350, Elazığ.